

Сағындықұлы Б.¹, Құлжанова Б.Р.²,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры, ф. ф. д., ²доценті, ф. ф. к., Алматы қ., Қазақстан, e-mail: Bahit777@mail.ru; Berikbay.sagindykuly@mail.ru

ЖЕДЕЛ ӨТКЕН ШАҚ ЖҰРНАҒЫНЫҢ ШЫҒУ ТАРИХЫ

Жедел өткен шақтың -ды (-ді, -ты, -ті) формалары бүкіл түркі тілдерінде қолданылады. Семантикасында да көңіл аударарлық өзгешелік жоқ. Бұл жұрнақ осы себепті де белгілі-белгілі түркологтардың ерекше назарын аударады. Мысалы, О. Бетлинг қимыл есімін жасайтын -дық формасының тарихи дамуынан пайда болды деп таныды. С.Е. Малов көсемшенің көне -ты формантынан шығуы мүмкін деп болжамдайды. Сыртқы ұқсастықтары болмаса бұл формалардың жедел өткен шаққа қатысы жоқ. Мақалада авторлар жедел өткен шақ формаларының арты > ерті көмекші етістігінен пайда болғандығын дәлелдейді. Екі бағытта дамыған: ар~ер буыны жойылғанда -ты/-ті формалары қолданысқа түссе, арты > ерті құрамынан р сонары түскенде е + ді көмекші етістігі тілдік өмірге келген.

Түйін сөздер: жедел өткен шақ, көмекші етістік, жұрнақ, пікір, сырттай ұқсастық, семантика.

Sagindykuly B.¹, Kulzhanova B.²,

¹DSc, Professor, ²PhD, A/Professor of the Kazakh National University named after al-Farabi, Almaty, Kazakhstan, e-mail: bahit777@mail.ru

The history of the origin of the affixes of the recent past

Forms of past tense -dy,di,ty,ti (-ды (-ді, -ты, -ті) are used in Turkic languages. There is nothing that attracts attention in semantics. Well known scientists wereThis suffix attracted well known scientists attention. For example, O.Betling wrote that it appeared from historical development of -dyk (-дық) action pronoun. S.E. Malov supposed that it could have appeared from the -dy of adverbial participle formant. Though these forms don't have formal resemblance they are not considered as past tense. Authors tried to prove in the article that past tense forms appeared from the auxiliary verb (арты > ерті) арты > ерты. It was developed in two directions: when syllables ar~er (ар~ер) are deleted -ty, ti (-ты/-ті) come into usage, while sonar r (p) is omitted in арты > ерті (арты > ерті) auxiliary verb е + ді (е + ді) appeared.

Kew words: past tense, auxiliary verb, suffix, review, formal resemblance, semantics.

Сағындықұлы Б. ¹, Құлжанова Б. ²,

¹д. ф. н. профессор, ²к. ф. н. доцент Казахского национального университета имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан, e-mail:bahit777@mail.ru

История происхождения аффиксов недавно прошедшего времени

Формы прошедшего времени на -ды (-ді, -ты, -ті) употреблялись во всех тюркских языках. В их семантике также не было различий. Указанным суффиксам значительное внимание уделялось известными тюркологами. Так, О. Бетлинг выяснил, что форма на -дық, образующая глаголы движения, сформировалась в результате исторического развития. С.Е. Малов предположил образование деепричастия от форманты -ты, если бы не внешнее сходство, данные формы не имели бы к прошедшему времени никакого отношения. В статье обращается внимание на аргументации ученых о том, что формы прошедшего времени образовались от вспомогательных глаголов арты > ерті. Развитие происходило в двух направлениях: после исчезновения слогов ар~ер стали употребляться формы на -ты/-ті, после выпадения сонорного р из арты > ерті появился вспомогательный глагол е + ді.

Ключевые слова: прошедшее время, вспомогательный глагол, суффикс, мнение, внешнее сходство, семантика.

Кіріспе

Түркі тілдері қазіргі өмір сүріп тұрған қалпына келу үшін қаншама заманды, қаншама дәуірді басынан өткерді. Тарихқа белгісіз бұлыңғыр кезеңде де, тіпті өзіміз білетін бергі уақыттарда да ол дамуын тоқтатқан жоқ. Толықты, шыңдалды, жетілді, қайта қалыптасты. Алайда өзгеру, жанару, даму өздігінен бола салмайды. Сыртқы факторлармен бірге тілдегі бірліктердің, элементтердің, деңгейлердің, құрылымдардың, жүйелердің, тағы басқалардың сан түрлі ішкі даму заңдылықтары негізінде жүзеге асады. Осындай сыртқы, ішкі факторлардың әсеріне бүкіл түркі тілдеріне ортақ жедел өткен шақтың формасы -ды (-ді, -ты, -ті) де ұшыраған. Ғалымдар бұл жұрнақтың шығу төркінін сыртқы ұқсастығына қарап, қимыл есімі жұрнақтарынан, көсемше жұрнағынан, тіпті үшінші жақтағы тәуелдік жалғауынан іздейді. Шындығында, тіл тарихында арнайы пішінденген -ды (-ді, -ты, -ті) жұрнағы болмаған екен. Ежелгі арт түбірінен т дыбысы жұрнаққа жылысса, ежелгі -ын жұрнағының ы қысаңы т-мен сіңіскен: яғни т+ы. Бұл жұрнақ жіңішкергенде -ті, ұянданғанда -ды, -ді пайда болған. Мұның қандай жолдармен жүзеге асқандығы төменде баяндалады.

Эксперимент

Бұл формант қазақ тіл білімінде жедел өткен шақтың жұрнағы ретінде танылады: «Өткен шақтың бұл түрі іс-әрекет, қимылдың дәл сөйлеп тұрған уақыт алдында ғана болып өткенін білдіреді. Мұнда іс-әрекеттің нақтылы болғандығы баяндалады» [1]. Таралу аймағы да өте үлкен: «Так называемые прошедшие на -ды или основное прошедшее время в тюркских языках самым распространенным. Нет ни одного тюркского языка, где бы оно не было представлено» [2. с. 175]. Бүкіл түркі тілдеріндегі семантикасы да ұқсас: «Значение формы на -ды в современных тюркских языках прошедшие достоверное, или очевидное, законченное, лишённое модальных и видовых оттенков. Форма на -ды выражает единичное и многократное действие, мгновенное и длительное, непосредственно предшествующее моменту речи и отдельное от него большим отрезком времени» [3. с. 81].

Бұл жұрнақтың қазіргі тілдердің тұрғысынан жан-жақты сипатталғаны осы үзінділерден ақ көрініп тұр. Алайда аталған элемент тарихи тұрғыдан ғылыми көпшілік қолдайтындай өз анықтамасын әзірге ала қойған жоқ. -ды,/ -ді,

-ты,/ -ті жұрнағының арғы тегі қандай болған деген сұраққа жауап беру мақсатымен сан алуан жорамалдар жасалды. XIX ғасырда О. Бетлинг қимыл есімін жасайтын -дық тұлғасына жақтық жалғаулар қосылғанда оның соңындағы қ-ғ дыбысы редукцияға ұшырап, түсіп қалады, соның нәтижесінде қатарласып қалатын қос дауысты бір-біріне кірігіп кетеді, деген қорытындыға келеді [4. с. 383]. Бұл көзқарасқа П.М. Мелиоранский кезінде-ақ күмән келтірген болатын. Оның пікірінше, біріншіден, бұл тұлғаға бірінші жақтық жалғауының көптік формасы қосыла алмайды, екіншіден, -кылдық-ым, -кылды-ым, -кылдың түрінде ықшамдалуы мүмкін емес, себебі, «никаких следов подобного процесса ни в одном турецком диалекте и ни в одном турецком письменном памятнике не сохранилась» [5. IXX-б.], дейді. Ол өз тарапынан: «временной основой прошедшего категорического является некое отглагольное имя на -ды /-ты/» [5. IXX-б.]. Бірқатар ғалымдар -ды, /-ді, -ты, -ті/ формантының шығу төркінін көмекші сөздермен, әр түрлі морфологиялық көрсеткіштермен байланыстырады. Мысалға, В.В. Радлов -тур, А. Казем-Бек -і/ідім, ідің, іді/ көмекші етістіктерін, С.Е. Малов көне -ті көсемше жұрнағын, А.А. Кононов үшінші жақтағы тәуелдік жалғауын атайды [3. с.78.].

О. Бетлингтің пікірін, П. М. Мелиоранский сынағанына қарамастан, Ж. Дени, А.П. Поцелуевский, Н.А. Баскаков т.б. қолдады [4. с.383.]. П.И. Кузнецов та жедел өткен шақ осы -дық формантынан шықты деп есептейді. Оның бұл мәселе бойынша әріптестерінен өзгешілігі өзіндік бағыт ұстануында. Ғалымның ойынша, аталған көрсеткіш есімшенің емес, етістіктің өз жұрнағы. Түркі тілдерінің дамуының бір кезеңінде, жай сөйлем құрмалас сөйлемге айналғанда, -дық форманты жедел өткен шақ мәнін алған, осының салдарынан тұлғалық өзгерістерге ұшыраған [6. с. 40-52.].

А.М. Щербак П.И. Кузнецовтың жоғарыдағы болжамын ақылға сыйымды деп санайды. Оған азын-аулақ толықтырулар жасайды: -дық тұлғасынан қ дыбысы бірде түсіп, бірде түспеу себебі не деген сұраққа жауап қайтарады. Түркі тілдерінде қимыл есімін тудыратын -ық, -уқ, -ығ, -уғ, қатыстық сын есім тудыратын -лық, -луқ, -луғ, -лығ формалары жарыса қолданылады. Бір кезде сол сияқты қимыл есімінің көрсеткіші дук, -дығ та қатар пайдаланылған. -қ-ға қарағанда -ғ тұрақсыз, -ғ-мен аяқталған вариант өзгеріске ұшырағанмен, -қ-мен аяқталған вариант бұрынғы қалпын сақтап қалған [3. с.80.].

Ғалымдардың тағы бір тобы /В. Банг, В. Брокельман, Н.К. Дмитриев, А. Габэн, Г. Рамстедт, Э.В. Севортьян, Б. С. Серебрянников, И. В. Кормушкин, т.б./ жедел өткен шақтың арғы тегін қимыл есімі деп санағанымен, нақты формасына келгенде П.М. Мелиоранскийдің ізімен кетеді: тіпті олар -ды формантының қатарына -ыт, -іт формантын да қосады [4. с. 383-384.].

Біздің зерттеулеріміздің нәтижелеріне карағанда, жедел өткен шақтың -ды, /-ді, -ты, -ті/ жұрнағының осыдан шығуы ықтимал деп жорамалдаған қимыл есімінің жұрнақтарына ешқандай да қатысы жоқ. Сыры беймәлім болып келген осы тұлғаның шығу төркіні төмендегідей.

С.Е. Малов «Памятники древнетюркской письменности» атты еңбегінде «Тоныкок» ескерткішінен мынадай мысал келтіреді: Түн удыматы, күнтүз олурматы қызыл қаным төкті, қара терим йугурти, исиг кучиг бертим оқ (Түн ұйықтамай, күндіз отырмай қызыл қанымды төктім, қара терімді тамшылаттым, еңбегімді, күшімді бердім). Осы сөйлемдегі «удыматы», «олурматы» сөздеріне байланысты сөз арасында ескертпе жасайды: «Можно думать, что это форма на – у имеет связь с формой прошедшего времени /на -у, -ду/ из формы деепричастия /отрицательного/ -матун» [7. с. 72.].

Көсемшенің -ты формантының жедел өткен шақтың -ты көрсеткішіне сырттай ұқсастығы болмаса, семантикалық жағынан тіпті қатысы жоқ. Ал -матын және -маты формалары тептен. Айырмашылығы бірінде -н дыбысының түсіп қалғандығында. Осы жерде ерекше ескерте кететін жайт сөз соңында, қосымшалар соңында -н дыбысының түсіп қалуы түркологияда некен-саяқ болса да қате тұжырымдар жасауға әкеп соғып жүр. Мысалы, руна ескерткіштерінде шығыс септігі де, жатыс септігі де -та формасымен берілген. Осыған байланысты М. Томанов: «Орхон-Енисей жазбаларында жатыс септік тұлғасы шығыс мәнінде де қолданылған» [8. 161 б.], – деп жазады. Шындығында, шығыс септігі өзінен -н дыбысы түсіп қалғаннан кейін жатыс септігімен омонимдес болған. Шығыс септігінің грамматикалық формасында әуелден -н бар. С.Е. Малов та жоғарыда келтірілген үзіндіде -н дыбысының түсіп қалғанын ескермегендіктен, көсемшенің -ты формантын жедел өткен шақтың оған сыртқы формасы ұқсас -ты жұрнағымен теңгереді.

Атапайтуымызғатуракеледі, осы көрсеткішке сілтеме жасау арқылы тың ой айтуымызға себепкер болып отыр. -матын көсемшесін құрамында аса байырғы -ын жұрнағы бар. Істің, қимылдың,

іс-әрекеттің т.б. анық болғандығын білдіру -ын, -ин жұрнағының табиғатынан туындайтын ерекше қасиет, тіпті басты грамматикалық қызмет. /«Гүлстан бит-түрки» ескерткішінде мынадай сөйлем кездеседі: «Бу ғарқ болмақның мехнатын татмайын кема рахатның қадрын билмайын еди» / Бұл суға кетіп қалудың бейнетін шекпейінше, кемеңің қадірін білмейтін еді // Өз қолжазбамыздан/. Осы сөйлемдегі -майын // -майын формаларының С.Е. Малов келтірген -маты// -матын көрсеткіштерімен семантикасы бірдей, көсемше қызметін атқарады. Көне жазбаларда ұшырасатын көне -ын, -ин жұрнағы қазіргі қазақ тілінде мүлдем түсіріліп, «татпай», «білмей» /татпайын, білмейін емес/ тұлғаларында қолданылады. Бұл көне жұрнақтың грамматикалық мән-мағынасы, даму жолдары «Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері» /Алматы, 1993/ атты монографиялық еңбегімізде жан-жақты түсіндіріледі. Жедел өткен шақтың -ды, /-ді, -ты, -ті/ формантын жасауға осы көне жұрнақ қатысқан.

Қазіргі тілдердегі е- көмекші етістігі көне жазбаларда ер- түрінде қолданылғандығы ғылыми жұртшылыққа кеңінен таныс. Осы көмекші етістіктің аса ежелгі замандағы толық формасы -ерт // -арт болған. Сөз соңында -рт, -рд қос дауыссыздарының жұмсалғанын дәлелдейтіндей фактілер қазіргі түркі тілдерінде бар. Олар көбінесе өлі түбірлердің құрамында немесе байырғы қосымшаларда кездеседі:

қа+рт – «жасы ұлғайған, қартайған адам»;
 қо+рт-ық – «аласа бойлы, тапалтақ, мыртық»;
 құ+рт – «көзін жою, жоқ қылу»;
 ұ+рт+та «сұйық затты ауызға толтырып алып, бөліп-бөліп жұту, сіміру»;
 үст+рт+ін – «жеңіл-желпі, шала-пұла»;
 бе+рт+ін+де – «соңғы, кейінгі кезде»;
 жұ+рт – «ел, халық, әлеумет»;
 жұм+ырт+қа+дай – «шағаладай, аппақ».

Бұл тізімді одан әрі соза беруге болады. «Күрт-күрт», «сарт-сарт» сияқты толып жатқан еліктеуіш сөздерді есепке алмағанның өзінде құрамында -рт, -рд дыбыстары ұшырасатын байырғы сөздер көп. Айқындық мағына беретін -ын, -ин форманты бір заманда ерт-// арт-көмекші етістігіне үстелген. Сонда: арт-ын, ерт-ин.

Кез келген жұрнақ кез келген сөзге қосыла бермейді. Әр жұрнақтың өздері жалғана алатындай лексикалық-семантикалық топтары болады. Ежелгі дәуірде, атап айтқанда, полисинтетикалық құрылым дәуірінде, -ұғ, -ақ, -ас, -ыр, -ар т.б. қосымшаларды қабылдайтын

лексикалық-семантикалық топтар нт/нд/, ст/шд/, рт/рд/, лт/лд/, рс/лщ/, нс/нщ/ сияқты дыбыс тіркестеріне аяқталған. Агглютинативті (жалғалмалы) дәуір келгенде сөз соңындағы қос дауыссыздар ыдыраған. Көп жағдайда олардың соңғы дыбыстары редукцияға ұшырап түсіп қалса, кей ретте дауыстыдан басталатын қосымшалардың құрамына ығысып кеткен. Осы себепті сөз соңындағы қос дауыссыздар дауыстыдан басталатын қосымшалардың бітеу буын жасауының бірден-бір көзіне айналған. Мысалы, «урдұғ» /ұру/ қимыл есімі әуелі урд+уғ, д кейінгі буынға ығысқаннан кейін ур+дұғ болған. Осындай жолмен -д+ақ, -д+ас, +дыр, -д+ар т.б. қосымшалар өмірге келген. Демек, ерт-ин ер+тин, арт+ын ар+тын.

Тілдің тарихи даму барысында екі буынның міндетін соңғы -тың буыны атқарды да, -ар буыны түсіріліп айтылатын болды. Бірқатар жағдайда -ар өлі формаға айналып, түбірге сіңісті. Мысалы, бозарды етістігі боз артын, боз етілді, ағарды -ақ артын /ақ етілді/, көгерді -көк ертин /көк етілді/ сипатында қалпына келеді. Арт-//ерт- көмекші етістігіне сіңісіп кеткен көне -ын//-ин форманты алдынан т/д/ дыбысы үстелгеннен кейін, оның есесіне н дыбысы түсіріліп айтылуы салдарынан адам танығысыз күйге түседі. Схемасы: арт+тың, ерт+ін ар+тын, ер+тин ар+ты, ер+ти -ты, -ті. Жедел өткен шақтың -ды/-ді, -ты/-ті жұрнағы, міне, осылайша дүниеге келді.

Бір ғажабы, н-нің түскен нұсқасының да, түспеген нұсқасының да қалдығы қазақ тілінде сақталып қалып отыр. Мысал келтірелік. Ынсабы қашқан управитель онымен қоймай Астрахань қаласының ірі помещиктері Юсупов пен Безбородкоға 324 сың десятина жер береді. Бұл жалға кеткен жер Каспий теңізінің жағалауы-тын (М. Кулкенов, Р. Отарбаев, Жәңгір хан, 1992, 29); Сұрасаң менің атым Орынбай-ды, Кең саба қымыз құйған «қорылдайды», Бас қосып отырса да тәмам ақын, Өлеңнен Орынбай да қорынбайды («Ана тілі», 1993, 12-тамыз, №32).

Осы мысалдардағы күшейту, даралау мағынасындағы -ды, -тын демеуліктері бұрын -ерді, -ертін тұлғаларында жұмсалғаны айдан анық. Себебі, «жалғауы ертин», «Орынбай ерді» деп қалпына келтірсек, мағынасына ешқандай нұқсан келмейді. Екеуінен де ар-//-ер түбірі үнемдеу заңының ықпалымен қысқарған. Осының салдарынан дербес сөздің де, жұрнақтың да міндетін -ды, -тын формалары атқарып кеткен және азын-аулақ семантикалық мағына қосып алған.

Артын-ертін көмекші етістігі сонымен қатар қазіргі қазақ тілінде былайша да қалыптасқан: арт-ын, ерт-ин -ар+тын, ер+тин – ар+ты, ер+ти// ар+ды -ер+ди -е+ди -е+ді. Бұл – жедел өткен шақтың -ды /-ді, -ты, -ті/ жұрнағы артын-ертін/ қазіргі еді/ көмекші етістігінің құрамында қалыптасты деген сөз.

Нәтижелері және талқылау

Қазақ тілінде жедел өткен шақтың -ды (-ді, -ты, -ті) формасы бір рет болған немесе әлденеше рет қайталанған іс-әрекетті де, бір сәтте болған немесе ұзақ уақытқа созылған, тіпті дәл сөйлеп тұрған уақыт алдында ғана болып өткен іс-әрекетті де білдіре алады. Барлық түркі тілдерінде осы мағынада жұмсалады. Осы себепті бұл категорияға Батыс Европа мен Ресей түркологтары ерекше назар аударған. Мұны О. Бетлинг қимыл есімін жасайтын -дық жұрнағының соңғы қ-ғ дыбыстары түсіріліп, қайта қалыптасқан түрі деп есептейді. Алайда бұл пікірді аса талантты тілші П.М. Мелиоранский, мұндай өзгерісті көрсететін факт бірде-бір түркі тілінде сақталмағандықтан, теріске шығарады. Ғалымдардың бірқатары жедел өткен шақ жұрнағының шығу төркінін көмекші сөздермен байланыстырып, сан алуан болжам ұсынды. Бірақ олар бірінің айтқанын, екіншісі теріске шығарып, ортақ шешімге келе алған жоқ. Жедел өткен шақ жұрнағының шығу-төркініне қимыл есіміне де, көсемше жұрнағына да, үшінші жақтағы тәуелдік жалғауына да қатысы жоқтығын кейінгі зерттеулер нәтижелері көрсетті. Сондықтан, жоғарыда баяндалғанындай, тың, жаңа болжам жасалды.

Қорытынды

Көне түркі жазба ескерткіштерінде жиі ұшырасатын ерті ~ерді көмекші етістігі екі түрлі бағытта дамыған. Алғашқы ар буыны жойылғанда -ты/-ді жұрнағы пайда болған. Р дыбысы қысқарғанда е көмекші етістігі пайда болып, оған жедел өткен шақтың -ді жұрнағы үстеледі. Аса ежелгі дәуірлерде көмекші етістіктің толық формалы арт/ерт болғандығы нақты факторлармен дәлелденіледі. Оның үстіне нақтылықты білдіретін -ын/-ін жұрнағы қосылып, бір-біріне сіңіседі. Нәтижесінде ар-тын/ертін тұлғасы пайда болады. Түбірдегі т қатаңы дауыстыдан басталатын -ын/-ін жұрнағы жылысады. -ын/-ін жұрнағына айналады. Соңғы н дыбысы жойылып кет-

кенде жедел өткен шақтың -ты/-ті формасы дауыстысының қосындысы. Бір-біріне сіңіскені өмірге келеді. Яғни ол түбірден жылысқан т соншалық түбір мен қосымшаның элементтері қатаңы мен -ын/-ін жұрнағына ажыраған ы/і бір форма болып қалыптасқан.

Әдебиеттер

- 1 Қазақ тілінің грамматикасы. – Алматы, 1967.
- 2 Серебрянников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. – Баку, 1979.
- 3 Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). – Л., 1981.
- 4 Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. – М., 1988.
- 5 Мелиоранский П.М. Араб-филолог о турецком языке. – СПб., 1900.
- 6 Кузнецов П.И. Происхождение прошедшего времени и имен действия в тюркских языках. Тюрко-монгольское языкознание и фольклористика. – М., 1960.
- 7 Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М.–Л., 1951.
- 8 Тomanov M. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы, 1981.
- 9 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 1-10 томдар. – Алматы, 1974-1986.

References

- 1 Actual problems of Kazakh grammar. Almaty, 1967.
- 2 Serebryannikov B.A., Gadzhieva N.Z. Sravnitelno-istoricheskaya grammatika tyurkskix yazykov. [Comparative-historical grammar of Turkic languages.] Baku, 1979.
- 3 Sherbak A.M. Oчерки по sravnitelnoy morfologii tyurkskix yazykov (glagol). [Essays on the comparative morphology of Turkic languages (verb).] L., 1981.
- 4 Sravnitelno-istoricheskaya grammatika tyurkskix yazykov. [Comparative-historical grammar of Turkic languages.] M., 1980.
- 5 Meliyoranskiy P.M. Arab-filolog o turetskom yazyke. [Arab-philologist about the Turkish language.] SPb., 1900.
- 6 Kuznetsov P.I. Proisxozhdenie proshedshego vremeni naimenovaniy imen deystviya v tyurkskix yazykax. Tyurko-mongolskoe yazykoznanie i folkloristika. [The origin of past tense and action names in Turkic languages. Turkic-Mongolian linguistics and folklore.] M., 1960.
- 7 Malov S.E. Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti. [Monuments of ancient Turkic writing.] M.–L., 1951.
- 8 Tomanov M., Qazaq tilinin tarixi grammatikasy. [Historical Grammar of Kazakh Language.] Almaty, 1981.
- 9 Qazaq tilinin tusindirme sozdigi. [Explanatory dictionary of the Kazakh language.] 1-10 tomдар. Almaty, 1974-1986.